

Portugalsko

SIMONA BINKOVÁ

Krise se dostavila v okamžiku Fernandovy smrti, kdy se regentkou za nezletilou Beatriz stala neoblíbená Leonor Telesová. Její vláde a nárokům Jana I. Kastilského se mohla postavít jen ozbrojená moc a vůle Portugalců. Nastala první vážná krize, jež rozdělila portugalský národ.

Iniciativu převzal nejmladší, nemanželský syn Pedra I. João, velmistr avického řádu, který se prohlásil regentem a ochráncem království a postavil se s úspěchem jak královně-matce Leonor, tak opakovaným invazím Jana I. Významné vítězství si portugalská strana připsala v bitvě u Aljubarroty v roce 1385. Na jeho počest byl v místě nedaleko bojště, zvaném Batalha, vybudován vrcholně gotický klášter Panny Marie Vítězné, klenot portugalské architektury 14. století. Byl zamýšlen i jako místo posledního odpočinku Joãa, prohlášeného mezitím korťesy za portugalského krále Joãa I., a jeho následníků. V Portugalsku se ujala vlády nová královská dynastie, nazvaná podle svého zakladatele aviskou.

Dynastie z Avisu a počátky portugalské námořní expanze

Protikastilský odpor portugalského lidu, který vynesl na trůn Joãa I., nebyl jen řešením dynastické krize, ani pouhým bojem za nezávislost země. Nebyl ale ani sociální revolucí, která by významně změnila společenský pořádek ve prospěch nevdůlných složek, jak se někdy uvádí. Skrývaly se za ním hospodářské příčiny, stejně jako sociální a politické rozpory nahromaděné především za Fernandovy vlády (způsob rozdělení půdy, ničivé války s Kastilií, nenávisť ke královně-vdově).

Schematické dělení na feudály a klérus, proti nimž se postavila především střední třída (měšťanstvo a řemeslnictvo), neodpovídá plně novějším poznatkům o rozdělení sil a jejich proměnách v průběhu konfliktu. Je pravdou, že na straně Leonor stála zpočátku šlechta, která jí byla zavázána, vysokí úředníci a bohatší měšťané, ale v okamžiku, kdy vzrostlo riziko stráty samostatnosti, část z nich své postoje přehodnotila. Joãa od počátku podporovala nižší šlechta a druhození synové velkých feudálních rodů v naději, že získají pozemky a úřady, a měšťanstvo s řemeslníky, kteří věřili, že budou moci

tal její vrahy i jakým docíloval spravedlnosti, mu vynesl přídomek Krutý (*Cruef*). Přes povahovou nevyrovnanost byl však poměrně oblíbeným panovníkem. Země se začínala vzpamatovávat z následků pandemie a za jeho vlády byla ušetřena věčných bojů se sousední Kastilií.

Tento pozitivní vývoj se změnil za jeho syna Fernanda I. (1367–1383), který vedl proti Kastilií tři neúspěšné války. Záminkou byla bratrovražda, které se v boji o kastilský trůn dopustil roku 1369 nevlastní bratr legitimního krále Kastilie Pedra I. Krutého, Jindřich. Za této situace se Fernando, jako potomek kastilských králů po přeslici, hlásil o nástupnictví a uzavřel za tím účelem spojenectví s Aragonskem (slib sňatku s infantkou Leonor) a Granadou. Roku 1370 byl však donucen ke kapitulaci a ke slibu oženit se s Leonor, dcerou kastilského krále. Místo toho ale za choť pojal portugalskou šlechtičku Leonor Teles, jejíž předchozí manželství muselo být za tím účelem anulováno. Tento fakt se stal příčinou druhé války s Kastilií (1372–73) a spojenectví s Anglií, neboť Fernando, který rezignoval na kastilský trůn, podpořil dalšího pretendenta, Jana Gentského (syna Eduarda III. Anglického a zetě zavražděného Pedra I.). Portugalsko se tak stalo účastníkem nejrozsáhlejšího konfliktu té doby, tzv. války stoleté mezi Anglií a Francií (1337–1453), a současně i hledalo své místo v dalším vážném rozkolu v tehdejší Evropě – církevním schizmatu. Spojenectví s Anglií utrpělo novou porážkou Portugalska v roce 1373. K obnově aliance došlo po smrti kastilského krále (1378), kdy byl domluven sňatek Fernandovy jediné dcery Beatriz s princem Eduardem, synem cambridžského vévody, kterému měl v budoucnu připadnout portugalský trůn. Avšak dobytá a chování aliančních vojsk v zemi sužované další válkou s Kastilií (1381–82) vedlo k podepsání mírové smlouvy mezi oběma znepráčetelnými stranami. Jejich součástí bylo i ujednání o novém zasnoubení infantky Beatriz s druhozeným synem kastilského krále, jež se ale nakonec změnilo ve sňatek se samotným Janem I. Kastilským. V jeho důsledku hrozila tedy opačná situace, než když Fernando zahajoval boj o nástupnictví na kastilský trůn – portugalská koruna mohla splynout s kastilskou (byť tomu podepsané smlouvy měly fakticky zabránit).

moře a oceány, a jak se stalo, že na vrcholu své moci ovládali větší či menší území na dalších třech kontinentech, v Africe, Asii i Americe?

Příčin i podmínek úspěchu bylo více, některé vyplývaly z vnitřní situace Portugalska, jiné souvisely s evropským kontextem. I plány a jejich výsledky doznávaly proměn v čase. Stručně shrnuto: životní styl evropských dvorů vrcholícího feudalismu se začíná proměňovat, upouští od středověkého válečnického života a orientuje se na jiné hodnoty. Snaha re prezentovat vede k vyhledávání luxusního zboží (čínské hedvábí, orientální damašky a brokáty, čínský porcelán), zejména však roste poptávka po orientálních koření. V tomto případě nešlo jen o chuťové kvality, ale také o jeho konzervační účinky. Kupci sice navázali čilé obchodní styky s Orientem, ale plavba Středozemním mořem a karavany procházející asijským vnitrozemím s sebou nesly značné nevýhody: malý objem transportovaného zboží, vysoké ceny a v neklidných dobách po rozpadu mongolské veleříše velice nejistý výsledek. Navíc tento obchod odčerpával zlato jako prostředek směny – a toho se v Evropě začalo nedostávat. Bylo nutno hledat zdroje tohoto kovu mimo její hranice. Dalším problémem byly důsledky hladomoru, který nastal ve 14. století po morové pandemii. Nedostatek pracovních sil vedl k hledání území s vysokým výnosem obilnin, ale také k získávání chybějící laciné pracovní síly, především pro pěstování ekonomicky efektivní suroviny – cukrové třtiny. I rybářské bohatství v těsné blízkosti evropských břehů se značně vyčerpalo a bylo třeba vydávat se za ním stále dál na hluboké moře. K tomu všemu přispěl i staletý boj s nepřátelským náboženstvím – islámem – a také „nenaplněnost“ ambicí zejména mladších synů aristokratických rodin.

Široké spektrum požadavků vyústilo ve sledování dvou cílů: vyhledově směřovalo k dosažení přímé námořní cesty do Orientu a bezprostředně k pronikání k severoafrickým břehům a do oblasti atlantických ostrovů. Nejvýhodnější geografickou polohu ke splnění těchto cílů zaujímaly v rámci Evropy právě státní celky formující se na Iberském poloostrově. I běžné politické a územní šarvátky, znemožňující trvalé vítězství menších národů nad silnějšími sousedy (Portugalsko – Kastilie – Francie), směřovaly expanzionistické tendence do volného prostora

ovlivňovat místní správu (hlavně v Lisabonu) a zasahovat do hospodářských záležitostí. João měl též podporu univerzitních učitelů, z nichž zvláště právníci hráli významnou úlohu při prosazení aviského velmistra za nového krále. Lidové vrstvy pak byly již syty válečných událostí předchozích let a podpořily toho, od něhož si slibovaly lepší životní podmínky. Moderní historikové se brání chápat tento konflikt jako boj antagonistických tříd a spatřují v něm spíše prvky národního citění, v jehož rámci se střetli jednotlivci a skupiny, ovlivnění též svými individuálními sympatiemi a zájmy.

Ani společenský řád nebyl výrazněji narušen. Král sice v některých případech majetek prokřesťanský nalaďené šlechtě zkonfiskoval, ale uděloval ho potom obvykle svým stoupencům. Došlo tak pouze k přerozdělení majetku, byť někdy i osobám neurozeného původu. Takto se jedním z předních mužů království stal vojevůdce Nuno Álvares Pereira, hrdina války proti Kastilcům, odměněný šlechtickým titulem. Po něm zdědil poštavení a majetek jeho zeť Afonso, levoboček krále Joãa, budoucí vévoda z Braganzy (tato vedlejší větev dá Portugalsku v 17. století novou dynastii domácího původu).

Ve snaze centralizovat moc a vytvořit protiváhu nové šlechtě rozdělával panovník majetek i tituly a hodnosti i vlastním dětem, pocházejícím z manželství s Filipou Lancasterskou, vnučkou anglického krále Eduarda III. (to do budoucna zakládalo i těsnější spojenecké vztahy s Anglií). Nejstarší legitimní syn Duarte – pojmenovaný po anglickém pradědu (Edward) – byl následníkem trůnu a od roku 1411 se s otcem podílel na vládě, a tedy i na plánech pokračování reconquisty, resp. už conquisty na severu Afriky. Mladší Pedro byl jmenován vévodou z Coimby a Henrique vévodou z Viseu a velmistrem Kristova řádu. Oba nejmladší synové stanuli v čele dalších dvou vojenských náboženských řádů: João svatojakubského a Fernando aviského. V rukou královské rodiny tak byla koncentrována moc i finanční prostředky, které se uplatňovaly minimálně během příštího půlstoletí portugalské expanze, jež se otevřela ještě za života krále Joãa I., roku 1415, slavným dobytím Ceuty na dnešním území Maroka.

Co vedlo Portugalce – malý národ na konci Evropy, donekdávna ještě sužovaný Maury – k tomu, aby se vydávali na

ru – Atlantiku. K tomu přispělo i osvobození přístupu k Gibraltarské úžině od arabské nadvlády. To, že se Portugalci o dvě stě padesát let dříve než Kastilci podařilo úplně dokončit reconquistu, jim dávalo také náskok v zahájení epochy námořních objevů. Rovněž raný vznik centralizované královské moci přispěl k tomu významnou měrou. Do neznámých vod Atlantiku se již dříve vydávali Janované a Katalánci, a Portugalci tak měli příležitost se od nich učit nejen mořeplaveckému umění, ale i námořní kartografii. Měnily se i požadavky na konstrukci a ovládání lodí. K jejich zdokonalení přispěly rovněž zkušenosti arabských mořeplavců (ti se plavili až do Číny) a evropská tradice obchodu v severních mořích (hansa) a ve Středomoří.

Dobytí Ceuty – za osobní účasti královských synů – a získání bohaté kořisti se tedy stalo prvním krokem na cestě k portugalské expanzi. Následovala však otázka, co dále. Izolovaná pevnost na nepřátelském území, byť se silnou vojenskou posádkou, neměla valné šance se dlouhodobě ubránit. Bylo třeba učinit rozhodnutí: buď pokračovat v nastoupeném směru a dobýt další maurská města a území, nebo Ceutu opustit. Hledání odpovědi na otázku, jakým způsobem dále postupovat, vyvolalo v královské rodině i mezi šlechtou názorový rozkol: infant Henrique – v naší literatuře známý jako princ Jindřich Mořeplavec – a větší část feudálů podporovali expanzi, princ Pedro naopak prosazoval ústup.

Stárnoucí král váhal, zda pokračovat ve válce, stejně jako zpočátku jeho nástupce Duarte (1433–1438). Ten se ale nakonec přiklonil k bojovnějším bratrům, a tak portugalské vojsko vedené infanty Henriquem a Fernandem zaútočilo roku 1437 na Tanger. Tentokrát je ale čekala porážka. Aby se dostali z obklíčení a mohli se nalodit, museli Portugalci v rukou vítěze nechat skupinku rukojmí – mezi nimi infanta Fernanda. Ten se potom stal předmětem vyjednávání: Arabové nabídli jeho propuštění výměnou za Ceutu. Ani kortesy, ani bratři však na takové vydírání nepřistoupili a Fernando nakonec v zajetí zemřel. Pro to i pro svůj příkladný život si vysloužil označení Svätý infant (*O Infante Santo*). Mezitím, aniž se nechal přesvědčit k další vojenské výpravě, zemřel i král Duarte, který za svého života pokračoval v politice svého otce směřující před-

vším ke kontrole rozpínivosti šlecht. Vydal zákon, jímž veškerá darovaná půda, která nemohla být předána prvorozeným synům, propadala znovu ve prospěch krále (*Lei Mental*). Stejně jako jeho otec a bratři byl i on vzdělaným mužem, vlastním vybranou knihovnou, který rovněž inklinoval k psaní a filozofickým úvahám (*Rei-Filósofo*).

Vzhledem k tomu, že Duarteův syn Afonso byl v době předčasné královny smrti dítětem, byla dle závěti ustavena regentkou jeho matka, královna Leonor Aragonská. Na její straně stál infant Henrique, jeho nevlastní bratr Afonso, většina kléru a část šlecht. Zbývající část šlecht i kléru a část měšťanstva spolu s nižšími vrstvami podporovaly infanta Pedra (a jeho bratra Joãa) v naději, že za svou podporu získají výhody. Opakovala se situace z let 1383–85, jenom cíle byly méně zřejmé. Větší roli hrály osobní a mocenské zájmy a menší úlohu cíle sociální, o vlastenectví ani nemluvě. Po krátké občanské válce se regentem stal vítězný infant Pedro (1441–1448). Když však Afonso dosáhl plnoletosti, dostala se k moci druhá strana, proti níž se Pedro vzbouřil. Následovalo střetnutí u Alfaroabeiry (1449), v níž byl Pedro nejen poražen, ale s většinou svých spolumojovníků zabit.

Afonso V. (1438/1448–1481) navázal na snahy svých předchůdců v severní Africe: na západ od Ceuty Portugalci dobyli nejen Alcácer Ceguer (1458), ale i Arzilu a Larache (1471) na atlantickém pobřeží a severněji – konečně s úspěchem – zopakovali útok na Tanger. Afonso si tím vysloužil přídomek Africký (*O Africano*) a ke královskému titulu svému a svých nástupců král „Portugalska a Algarve“ připojil ještě král „zámořského Algarve“, tedy měst a území dobytých křesťany v dnešním Maroku.

Počátky portugalských objevných plaveb jsou spjaty s dlouhou rybářskou tradicí, ale šlo i o individuální plavby obchodníků anebo – méně často – o akce pod záštitou šlecht. Stále významněji se však prosazovala iniciativa koruny, ať už za Johna I., Duarta nebo Afonse V. Jednou z osobností, která bývá v této souvislosti nejvíce vyzdvižována a která svým zájmem a zaměřením překlenula období vlády všech tří zmíněných panovníků, je infant Henrique, známý jako Jindřich Mořeplavec (*O Navegador*). Po dobytí Ceuty byl pověřen její správou,

zásobování a obranou. Poté, co mu byla svěřena také trvalá správa Algarve, přesunul své sídlo ze severního Viseu do části na jižních portugalských březích. Odtud vyplouvala část portugalských lodí k africkým břehům. Legendami opředené městečko Vila do Infante, které budoval jako své trvalé sídlo nedaleko sagreského mysu, už do rozvoje objevných plaveb příliš nezasáhlo; ostatně dokončil je teprve nedlouho před svou smrtí. Podobně o existenci námořní školy v Sagresu dnes už většina historiků pochybuje, i když fakt, že se infant obklopoval zkušenými námořníky, kartografy a astronomy, je bez diskusí. K mistrovství Kristova řádu obdržel Henrique nedlouho po Fernandově smrti také stejnou funkci v řádu aviském, což mu dávalo možnost disponovat značnými finančními prostředky.

K jeho celoživotním ambicím patřilo získat pro křesťanstvo území v rukou Maurů – jednak v Maroku, jednak na poloostrově. O tom svědčí jeho zájem o účast v boji o Granadské království. Teprve po roce 1450 se objevují informace i o jeho vízi obeplout Afriku (to již Portugalci dosáhli subsaharské oblasti), dostat se do „Indie“ a spojit se s bájnou křesťanskou říší kněze Jana. Pojem Indie byl však rovněž dobově podmíněn, zahrnoval nejen část asijského kontinentu, ale podle historika Oliveiry Marquese i severovýchodní Afriku. To by vysvětlovalo, proč na starých mapách bývá říše kněze Jana umístována někdy v oblasti dnešního Egypta (Habeše – Abysinie), jindy ve střední či dokonce v dálně východní části Asie (Persie, Mongolsko, Indie, Čína). V obou případech pak je její existence podložena skutečným výskytem křesťanských enkláv pocházejících z doby prvotního křesťanství (koptská a nestoriánská církev). Je zřejmé, že jindřichovy snahy navázat přímý kontakt s Janovou říší směřovaly k obklíčení islámského světa ze dvou stran.

Vedle toho ovšem hrálo roli také jeho ranější úsilí o ovládnutí severoafrického obchodu a snaha nalézt cestu k sudánskému zlatu. Na dobytí a obranné expedice k Ceutě navazuje kolonizace ostrovů Madeira a Porto Santo, které byly známy již dávno před příchodem Portugalců v letech 1419–20, ale do té doby se nestaly předmětem trvalého osídlení a hospodářského využití. Oba ostrovy, včetně Ilhas Desertas, byly

uděleny do duchovní správy Kristova řádu, tedy pod přímý dozor infanta Jindřicha. Ten rozdělil Madeiru na dva kapitány a udělil je portugalským „objevitelům“: Tristão Vazovi Teixeiraovi a João Gonçalvesovi Zarcovi. Systém dědičných kapitánů se pak rozšířil na další ostrovy v Atlantiku a později i do Brazílie. Na jeho základě byla půda určena k obdělávání světena obvykle objevitelům území nebo jiným osobám požívajícím královské důvěry, kteří ji mohli dále rozdělávat mezi své společnosti. Podmínkou bylo však odvádění povinných poplatků, v tomto případě desátků Kristovu řádu. Také menší Porto Santo dostalo svého dědičného kapitána v osobě Bartolomeu Perestrela, jehož dceru si později za svého pobytu na ostrově vzal za ženu Kolumbus. Perestrelo byl dvořanem jindřichova bratra Joãa. Někteří historikové z toho odvozují i význam dalších královských synů pro portugalskou námořní expanzi.

Kolonizace souostroví Madeira, které nemělo původní obyvatelstvo, se ukázalo z hospodářského hlediska jako velmi významné. Zpočátku se využívalo rostlinného bohatství (podle množství lesů a dřeva získal větší z ostrovů svůj název), vyvážel se vosk a med. Z Porto Santo se dovážela červená pryskyřice (dračí krev), užívaná k výrobě léků i jako barvivo, která se získávala z určitého druhu dřeviny zvané dračinec (*Dracacena*). Od 60. let 15. století se už vyváželo také proslulé víno. Největšího významu však dosáhlo pěstování obilovin (zásobovalo Portugalsko i Ceutu pšenicí a ječmenem) a cukrové třtiny. Cukr z Madeiry se brzy prodával ve Španělsku, Flandrech, Anglii, Francii, Benátkách i Cařihradu.

Infant Jindřich inicioval i skutečné poznání Azorského souostroví, jehož jednotlivé součásti se v málo přesných konturách objevovaly na mapách už od 14. století. Roku 1427 byl objeven ostrov Santa Maria, později São Miguel, Terceira, Faial a Pico a do roku 1452 i ostatní. Řada ostrovů byla v rukou Vládu. Hospodářsky byly významné suroviny k výrobě barviv, chov skotu a pěstování obilovin. Později nabyla na významu jejich strategická poloha mezi Evropou a Amerikou, kdy se Azory stávaly posledním místem k doplnění zásob a zboží před cestou přes Atlantik.

Brzy po objevení Madeiry směřovaly portugalské lodi k africkému pobřeží každoročně, ale prvním novým velkým

počinem se stalo až obeplutí marockého mysu Bojador (1434) výpravou mořeplavce Gila Eanese. Mys Bojador byl optědlen mnoha děsivými pověstmi, které vyprávěly o tom, že na jih od mysu se začíná moře vařit, vládnou tu bouře, které pohlcují lodě, a nesmírná výheň na pevnině neumožňuje nikomu přejít. Z těchto končin nebylo návratu. I Gil Eanes se musel o obeplutí mysu pokusit dvakrát. Příčinou byly skutečně nepříznivé podmínky: vysoké útesy věčně zahalené v mlhách, jež námořníkům naháněly strach, pusté pobřeží, které se táhlo v délce několika set kilometrů a jež neumožňovalo doplnit zásoby. A navíc silné severo-jihní proudění vody i větru, které znemožňovalo dosáhnout Evropy plavbou po stejné trase podél pobřeží, jen v opačném směru. Teprve odvaha vydat se hlouběji na západ do oceánu, který byl tehdy ještě označován jako *Mar Tenebroso* (Strašlivé moře), znamenala šanci na návrat.

Tento mořeplavecký úspěch, který však překonal především psychologickou bariéru, zahájil další etapu námořních plaveb podél severozápadních břehů Afriky směrem na jih. Postup na čas zbrzdily neúspěchy u Tangeru a smrt krále Duarte. Nicméně, za regentské vlády Pedrovy se aktivity Jindřicha Mořeplavce znovu rozvíjely a – jak ukazují především některé novější studie – významný podíl na postupu objevných plaveb měl i sám Pedro.

Do 40. let 15. století je kladen počátek organizovaného obchodu s otroky, který se rozvíjel v Lagosu na jihoportugalském pobřeží a po založení první portugalské faktorie v Africe i v Arguimu. Do stejného období se klade i počátek tradice vztahování kamenných sloupů (*padrão*) s portugalským královským znakem a nápisy vyznačujícími historické okolnosti objevů.

Pak už následovaly výpravy do oblasti Senegalu, Zeleného mysu (Cabo Verde), Gambie a ke konci Jindřichova života byly snad objeveny ještě Sierra Leone a možná i část Guinejského zálivu stejně jako některé z Kapverdských ostrovů, byť přesná data ani objevitelé nejsou jednoznačně známi. Ostrovy byly neobydlené, ale bohaté nejrůznějšími plodinami a jejich okolí rybami. Nepříliš příznivé klima, srážné pobřeží některých z nich, ale i problémy při pěstování evropských rostlin zpomalily počátek kolonizace, která nabyla většího významu až v souvislosti se zahájením pravidelného námořního spojení s Indií.

Jindřichova smrt v roce 1460 uzavřela jednu z etap portugalské expanze, která měla (vedle náboženského) v podstatě dva významné aspekty: objevitelský a obchodní. Jindřich Mořeplavec byl v tomto období nepochybně významným iniciátorem a organizátorem námořních plaveb, ale bývá někdy až nekriticky vyzdvihován jako jejich jediný původce, což neodpovídá historické realitě. Dnešní historiografie mu přičítá jen asi třetinu všech uskutečněných plaveb, zbyvajících dvě třetiny se podnikly jednak z iniciativy králů vládnoucích za jeho života (otec João I., bratr Duarte, synovec Afonso V.), jednak regenta Pedra, dalšího bratra Joãa, ale i jednotlivých šlechticů, obchodníků a velkých pozemkových vlastníků. Také Jindřichův postoj k objevným plavbám a s nimi související ekonomice se změnil. Zpočátku získal monopol na lov tuňáků v Algarve a postupně i další privilegia ve vztahu k rybolovu a jiným aspektům hospodářského života v nově objevených územích. Jako feudální léno získal postupně Madeira i Azory a – prostřednictvím Kristova řádu, jehož byl velmistrem – i církevní výnosy. Od roku 1443 přestala platit svoboda mořeplavby a obchodu s Afrikou, z jejichž výtěžku náležela jedna pětina (*quinto*) koruně. Zmíněného roku obdržel infant Jindřich nejen *quinto* příslušející koruně, ale i monopol na veškerý obchod s africkým porbřežím na jih od mysu Bojador. Ten neznamenal nutně konec soukromých plaveb, ale bylo pro ně třeba Jindřichova svolení. Za to mu náleželo dalších 25 % ze zisku. Mnohá z těchto privilegií zdědil po Jindřichovi, který neměl přímé potomky, jeho synovec a adoptovaný syn Fernando, mladší bratr krále Afonso V. Ten však nikdy významu svého strýce nedosáhl. Větší měrou snad do dějin země i objevných plaveb vstoupil jen jako otec budoucího krále Manuela.

Portugalsko jako námořní velmoc

Pokračování portugalské námořní expanze

Po smrti Jindřicha Mořeplavce v roce 1460 se pozornost Portugalců znovu upřela k Maroku (dobyty Arzily, Larache a konečně i Tangeru, 1471) a rovněž k osídlení Madeiry a Kapverdských ostrovů. Postup objevných plaveb se dočasně zpomalil, příčinou byl mimo jiné i nedostatek financí v královské pokladnici. Tento problém vyřešil Afonso V. uzavíráním smluv s jednotlivci, jimž uděloval exkluzivní právo na obchod s africkými pobřežím výměnou za povinnost pokračovat v objevných aktivitách. Podobné smlouvy byly oboustranně výhodné: smluvní partner dosahoval značných zisků a koruna, bez jakýchkoli nákladů, pokračovala v započatém podniku. Tímto způsobem Portugalci dospěli do oblasti Guinejského zálivu, kde objevili a pojmenovali pobřeží Pepronosné, Slonoviny, Zlaté a Otročí, ostrovy São Tomé, Príncipe a Fernão do Pó a navázali první kontakty s územím zvaným Mina, kde později založili městečko a pevnost s významnou obchodní faktorií São Jorge da Mina.

Za vlády Afonso V. se řešily také další důležité aspekty vážení se k objevným plavbám: právo na ovládnutí objevených území a přístupových cest k nim, především ve vztahu ke Kastilii. Proto se portugalský král snažil zajistit si podporu papeže, nejvýznamnější nadnárodní autority tehdejší křesťanské Evropy. Papežská bula známá pod označením *Romanus Pontifex* (1455) dávala Portugalcům výlučné právo na plavby podél afrického pobřeží na jih od mysu Bojador a další, *Inter Caetera* (1456), zpřesňovala i cíl snažení, a to plavbu do Indie. Avšak Kastilie katolických králů (Isabely Kastilské a Ferdinanda Aragonského) odmítala tyto nároky uznat. Důvodem byl nejen vlastní zájem na obchodování s otroky, zlatem a kořením na afrických březích, ale v 70. letech – po smrti kastilského krále Jindřicha IV. (1474) – i válka s Portugalskem, rozpoutaná kvůli kastilskému trůnu mezi královou sestrou Isabel a dcerou Ju-

nou, přezdívanou *la Beltraneja*, druhou ženou Afonso V. Portugalského. Obě iberské koruny nakonec spor, který byl pro rovnováhu sil vojensky neřešitelný, ukončily vzájemnou dohodou podepsanou v letech 1479–80 v Alcáçovas a Toledu. Podle ní Portugalsko uznalo Isabelu právoplatnou kastilskou královnou, a navíc jak kastilské nároky na Kanárské ostrovy, tak budoucí conquistu Granadského království. Zároveň ale uhájilo své právo na zkoumání afrických břehů a hledání cesty do Indie směrem na východ (nazývané později *Rota do Cabo* – cesta kolem mysu Dobré naděje).

O přijetí těchto výsledků se zasloužil princ João, příští král João II. (1481–1495), nazývaný také Dokonalý princ (*O Príncipe Perfeito*), který se ještě za života Afonso V. ujal pokračování v objevných plavbách s vizí dosáhnout Indie. Jeho význam pro tuto druhou fázi expanze bývá srovnáván s úlohou Jindřicha Mořeplavce v etapě objevů.

Za jeho vlády se uskutečnily i obě plavby Dioga Cão: první k ústí řeky Zair (Kongo) v letech 1482–83, považované tehdy (mylně) za jižní cíp Afriky s možností plavby do Indického oceánu, a druhá zhruba k dnešnímu mysu Cape Cross (1485). Cão se tak stal objevitelem pobřeží Angoly a části Namíbie a mužem, který navázal kontakty s mocným královstvím Kongo.

Dva roky po něm byl pověřen další výpravou Bartolomeu Dias, jenž dospěl až k nejnižšímu cípu Afriky (1488) a během bouře – odtud mys Bouří, králem později přejmenovaný na mys Dobré naděje – byl zanesen k jejím jihovýchodním břehům. Tím se otevřela, byť zatím jen teoreticky, námořní cesta do Indie. Ironií osudu se Bartolomeu Dias neúčastnil celé první plavby Vasco da Gamy a během další portugalské plavby do Indie pod velením Pedra Álvarese Cabrala (která vedla k objevení Brazílie) právě jeho loď u mysu Dobré naděje ztroskotala a mořeplavec tam ukončil svou životní pouť.

Systematičnost hledání cesty do Indie za João II. dokazuje nejen dosažení jihu afrického kontinentu, ale i paralelní pokusy o proniknutí přes Středomoří a Etiopii na Blízký východ a dále, které měly dokázat možnost další plavby do Indie. Ve stejném roce 1487 byli totiž vysláni Afonso de Paiva a Pêro de Covilhã, aby navázali kontakt a spojenectví s říší kněze Jana a prozkoumali další možnosti plavby do Orientu. Vydali se

společně do oblasti Rudého moře a Adenu, odkud se první z nich vrátil do Etiopie, zatímco druhý přes východní Afriku dospěl skutečně až do Indie. Afonso de Paiva žil pak dlouho v Etiopii, kde jej kontaktovali emisáři Joãa II., a jeho zprávy jen potvrdily oprávněný předpoklad: obeplutí Afriky znamenalo možnost přímého námořního spojení s Indií.

Rané plavby na západ

Portugalci ve svém objevitelském snažení nesměřovali výhradně Atlantickým oceánem k jihu, ale zkoušeli se plavit také na západ. Důkazem toho jsou už plavby za Jindřicha Mořeplavce k Madeiře a Azorám. Kromě toho jsou doložené dobové představy o existenci řady dalších – tentokrát bájných – ostrovů v Atlantiku: ostrovů sv. Matouše, Sedmi měst, sv. Brandana, Antilia, Brasil... A je rozhodně pozoruhodné, že s posledními dvěma jmény – údajně indiánského původu – se Evropané o něco později setkali v Novém světě.

Ostrov v Atlantiku ale nebyly jedinými cíli výprav západním směrem. Podle Jaime Cortesã se už v polovině 15. století dostali portugalští mořeplavci k Nové zemi při hledání severní cesty do Indie. Další uváděné pokusy jsou obklopeny nejasnostmi, snad i v důsledku politiky utajování objevů. Jisté je, že Kolumbův návrh předložený roku 1484 Joãovi II. byl odmítnut, možná i v mylné naději, že Diogo Cão dospěl k místu, kde se Atlantický oceán spojuje s Indickým. Avšak poté, co Janovan v kastilských službách roku 1492 doplul k ostrovům v Karibské oblasti a vrátil se zpět, rozhořela se opět diplomatická jednání o výsledky plaveb. Portugalský král reklamoval, že v duchu smlouvy z Alcáçovas a Toleda se nové objevy udály ve sféře jeho vlivu (tj. jižně od mysu Bojador), ale Ferdinand a Isabela na Kolumbův impuls požádali papeže Alexandra VI. (Kataláncce Rodriga Borju, jehož jméno je známější v italianizované verzi jako Borgia) o stvrzení svých nároků na objevená území. Ten v roce 1493 vydal minimálně čtyři buly, z nichž první uznávala nárok kastilské koruny na právě objevená území a druhá stanovila hranice zájmů Portugalska a Kastilie ne na základě rovnoběžky protínající polohu mysu Bojador (28° s. š.), ale podle poledníku, který měl být vyměřen 100 mil na západ od

nejzápadnějšího z Kapverdských ostrovů. Čtvrtá bula pak explicitně uváděla i právo Kastilců plavit se do Indie západním směrem.

Zmíněná hranice však nevyhovovala portugalským zájmům (proč, to se můžeme jen domýšlet – buď se jim námořní prostor pro jejich plavby na jih kolem Afriky zdál příliš těsný, anebo už měli povědomí o existenci kontinentu ve vodách Atlantiku). A podobně se i katolická Veličenstva spojené Kastilie a Aragonu (budoucího Španělska) obávala o nově objevená území. Výsledkem byla snaha po vzájemné dohodě, k níž obě koruny dospěly roku 1494 v Tordesillasu. Dělicí poledník byl posunut ještě dále na západ, takže polokoule na východ od něj s cestou kolem Afriky zůstala pod nadvládou Portugalska, zatímco západní oblasti připadly podle práva Kastilcům. Předvídavostí (anebo snad díky utajovaným vědomostem?) získali Portugalci nárok na dosud neobjevenou část amerického kontinentu, později nazvanou Brazílie. Skutečné důvody portugalského naléhání na změnu smlouvy však ani dnešní historiografie není s to plně doložit.

Vrcholné období portugalských objevných plaveb a neštěstí u Alcácer-Quibiru

Po smrti krále Joãa II. (1495), již předcházelo předčasné úmrtí následníka trůnu Afonse, bylo třeba řešit otázku nástupnictví. Nejblížeším příbuzným zesnulého krále byl jeho bratranec Manuel, stejně jako on vnuk krále Duarte. Jeho nárok na královskou korunu podporovala i královna-vdova Leonor, Manuelova sestra.

Příznivé okolnosti provázely nového krále i v jeho zámořských aktivitách, a to hned na třech kontinentech: podařilo se mu totiž zavřít mnoho desítek let trvajících úsilí jeho předchůdců a dospět námořní cestou do Indie (1498 Vasco da Gama), dále portugalské loďstvo oznámilo nalezení Brazílie (1500) a konečně i v Maroku a ve východní Africe získali Portugalci další opěrné body. Pro všechny tyto úspěchy i pro rozkvět, který jeho vláda umožnila v samém Portugalsku, bývá král Manuel I. (1495–1521) označován jako Šťastný či Šťastlivý (*O Venturoso*).

Bohatství přineslo především navázání přímých kontaktů s Indií. Zasloužil se o ně šlechtic Vasco da Gama ve funkci velitele portugalského krále a vrchního velitele loďstva, které vyplulo roku 1497 a následujícího roku šťastně přistálo v indickém Kalikatu, odkud se vrátilo s nákladem skořice, zázvoru, muškátového oříšku a pepře, kompenzujícím výlohy spojené s výpravou. Vasco da Gama se na cestě do Indie dostal na východoafrickém pobřeží k území zvanému Natal a podél pobřeží Sofaly k ostrovu Mozambik (dnes Moçambique) a město Malindi severně od Mombasy. Při návratu kotvil v Angedivě, Malindi, na Mozambiku, u mysu Dobré naděje, na Kapverdských ostrovech a Terceiře. Námořní cesta mezi Evropou a Orientem (zvaná *Carreira da Índia* či *Rota do Cabo*), využívaná druhou flotilou mířící do Kalikatu, tvořená 13 loděmi, vyplula v březnu roku 1500 pod vrchním velením Pedra Álvarese Cabrala s instrukcemi Vasca da Gamy. Proslavila se především zprávou o objevení Brazílie – země Právěho kříže (22. dubna až 1. května 1500), považované tehdy ještě za ostrov, odkud pokračovala dál do Indie. Tak jako mnoho jiných událostí je i objevení Brazílie zahaleno rouškou tajemství. Zda byl Cabral opravdu prvním Portugalcem nebo prvním Evropanem v této části jihoamerického kontinentu, už zůstane asi navždy předmětem polemik a sporů. Předpokládá se, že mohl mít portugalské předchůdce (Duarte Pacheco Pereira roku 1498), stejně jako kastilské (Vicente Yáñez Pinzón – leden 1500, Diego de Lepe – únor 1500, snad i Alonso de Ojeda s účastí Ameriga Vespuccioho, jejichž výpravy proplouly na dohled nebo přistávaly v tomto regionu, ale podle smlouvy z Tordesillas toto území nenárokovaly). V portugalské historiografii, která má snahu vyzdvihnout Cabralův význam, se tak objevuje pojem „falešní předchůdci“. Faktem zůstává, že Cabralova výprava poprvé oficiálně seznámila Evropu s existencí Brazílie. Zda k jejím břehům doplnila cílevědomě, na základě vlastní nebo královovy iniciativy, přičemž se opírala o dřívější relace, anebo zda šlo o objevení náhodné, nelze na základě současného stavu vědomostí jednoznačně stanovit.

Víme však, že Cabral úspěšně doplul ve stopách da Gamy do Kalikatu, kde ale na obchodním poli neuspěl, takže pokračoval

čoval do království Cochim a navázal kontakty s dalšími královstvími Cananor a Coulo. Po návratu z neznámého důvodu – i přes rozsáhlé zisky plynoucí z jeho podniků – upadl v nemohlost a v podřízeném postavení už neměl zájem na další výpravě do Indie plout.

V roce 1502 se na svou druhou plavbu do Orientu, v pořadí čtvrtou portugalskou výpravu tímto směrem, vydal Vasco da Gama. Je pozoruhodné, že i jeho jinak úspěšný návrat byl poznamenán královou nemilostí z nejasných důvodů a že za Manuelova života se už jako velitel loďstva do Orientu nedostal. Teprve po jeho smrti byl v roce 1524 jmenován místokrálem indickým.

Ve flotile z roku 1503 figurovala jména jako Afonso de Albuquerque (budoucí druhý indický místokrál), jeho bratranec Francisco, zkušený Duarte Pacheco Pereira aj. Během těchto plaveb se ozřejmilo, že vztahy s Kalikatem nelze udržovat na přátelské úrovni, zatímco ostatní – v duchu feudální evropské terminologie – království Cochim, Cananor a Coulo na malabarském pobřeží se stala spojenci Portugalců. Kromě pepře a v omezené míře zázvoru však Malabar neposkytoval další koření, spíše fungoval jako centrum obchodu. Skořice pocházela z Cejlonu a hřebíček a muškátový oříšek z Moluckých ostrovů, odkud se dostávaly na Malajský poloostrov.

Portugalské obchodní zájmy se v Indickém oceánu střetávaly se zájmy arabských kupců a koneckonců i s benátskou konkurencí. Představa monopolního ovládnutí Indie se ukázala být neprůchodná, přesto však v tomto i následujícím období slycháváme o budování a existenci tzv. Indického státu (*Estado da Índia*). Ve skutečnosti šlo o navázání aliančních vztahů s řadou měst, jež mnohdy soupeřila navzájem, rozptýlených na značně rozsáhlém teritoriu, nejen na malabarském, ale i východoafrickém pobřeží (Sofala, Kilwa, Malindi), kde Portugalci začali budovat obchodní stanice a pevnosti jako opěrné body námořní dopravy a obchodu. Současně rozšiřovali území, jež dohody nebo vojensky ovládli – vstup do Rudého moře (Sokotra a Aden) a Perského zálivu (Ormuz), pobřeží Arabie a Indie (Khámbát – Cambaia, Gudžarát, místa jako Diu, Damão, Goa). Dále Cejlon, Bengálský záliv a Malajský poloostrov. Následovala celá Indonésie a první kontakt s Čínou. Za

pouhých patnáct let (do roku 1513) Portugalci prozkoumali celé asijské pobřeží s výjimkou větší části Číny a Japonska, kam pronikli až ve 40. letech. V 50. letech pak na území Číny získali poloostrov Macao (roku 1557 zde byla založena portugalská obchodní stanice a tato enkláva byla de facto portugalským zámořským územím až do roku 1999) a uchytili se na mnoha dalších místech. Souběžně podnikali i výpravy do nitra afrického a asijského kontinentu, začali budovat administrativní systém a zrodila se i funkce indických guvernérů a místokráli: prvním byl Francisco de Almeida v roce 1505, nejstarším jeho nástupce Afonso de Albuquerque (1509–14) považovaný za budovatele portugalského „impéria“ v Asii. Za jeho působení se hlavním městem asijského panství stala indická Goa budovaná po evropském vzoru. Později převzala i úlohu sídla diecéze pro oblast portugalské Asie a východní Afriky. Koruna podporovala i politiku smíšených luso-indických sňatků, které měly přispět k trvalé a silné přítomnosti Portugalců v Orientu. Dalším srovnatelným centrem ve východním Indickém oceánu se stala malajská Malakka (Melaka).

S růstem ovládnutého území i bohatství v něm nalezeného se změnila i politika krále vůči koloniální ekonomice. Soukromé aktivity byly zbrzděny, od roku 1504 vykonávala státní dohled nad obchodem tzv. *Casa da Índia*, o dva roky později vyhlásila koruna monopol na dovoz zboží i námořní spojení s Orientem. Tento systém trval až do roku 1570.

Atlantické dominium – ostrovy a Brazílie – se vyvíjelo odlišně, zvláště americké území zůstávalo delší dobu ve stínu výnosného obchodu s Orientem. Systém byl založen na tzv. dědičných kapitanátech (širokých pruzích území vedoucích od pobřeží do neznámého nitra Brazílie), spravovaných zámožnými jednotlivci. Ti za podíly na zisku, odváděnými do královské pokladny, měli povinnost financovat průzkum a kolonizaci příslušného teritoria, ale zároveň jim byly svěřeny nejvyšší pravomoci v oblasti administrativní, soudní i vojenské.

Teprve když se tento systém z mnoha důvodů neosvědčil, položil Manuelův syn João III. (1521–1557) základy centralizovanéjší správy formou královského kapitanátu Bahia s hlavním městem São Salvador da Baía de Todos os Santos (1549). Menší zájem koruny o americká území vyplýval především z ma-

lych ekonomických výhod, jež skýtala. Zpočátku jediným artiklem, který nacházel odbytu na evropských trzích, bylo perambukové dřevo (*pau-brasil*), surovina, z níž se získávalo červené barvivo (brasilin) pro textilní výrobu. Snad podle ní získala tato země své jméno (ale existují i jiné výklady).

Za João III. byli Portugalci nuceni řešit problém udržení se-veroafrických lokalit, které bylo čím dále tím obtížnější. Většinu držav opustili, s výjimkou Ceuty (až do ukončení habsburské vlády v Portugalsku v roce 1640, kdy zůstala Španělskem), Tangeru (do roku 1661, kdy sňatkem dcery João IV. přešel do majetku Anglie) a pevnosti Mazagão (do roku 1769).

Další významnou úlohou bylo stanovit hranice mezi portugalským a kastilským panstvím na východní polokouli. Jestliže smlouvou z Tordesillas byla mocenská sféra přinejmenším v Atlantiku vymezena, zbývalo stanovit hranice ještě na opačné straně zeměkoule. Avšak měření zeměpisné délky představovalo až do 18. století vážný teoretický problém. Tak se stalo, že Kastilci (výpravou z let 1519–22, zprvu pod vedením portugalského mořeplavce Fernão de Magalhãse, po jehož smrti kapitán Sebastián Elcano dovedl následujícího roku poslední loď do Sevilly a završil tak první obeplutí zeměkoule) sice dospěli západní cestou přes Tichý oceán až k ostrovům koření – Molukám – a na Filipíny, ale až do let 1564–65 nebyli schopni se stejným směrem vrátit. Proto přistoupili na dohodu ze Zaragoza (1529), již se Karel V. vzdal Moluk, které mu z čistě geografického hlediska stejně nenáležely, ale získal potvrzení svého nároku na Filipíny.

Ve vnitřní politice zavedl João III. po vzoru svých kastilských sousedů v důsledku protižidovských nálad inkvizici (1536), přestože jeho otec Manuel nejprve přijal tisíce židů vyhnaných po roce 1492 ze Španělska, ale pod tlakem ze stejné strany (v důsledku svého sňatku s kastilskou princeznou) roku 1496 vypudil židy, kteří se nehodlali vzdát své víry. Ti, kteří chtěli zůstat, museli konvertovat ke katolicismu (*cristãos novos, conversos*). Je přirozené, že ne vždy byly tyto konverze upřímné. Smutným důsledkem náboženské netolerance byly procesy zavržené veřejným trestem *auto-da-fé* (výraz, který se z portugalského dostal do dalších evropských jazyků). Inkvizice však zasahovala i do oblasti vědy a umění, kvetoucích v době rene-

sance a humanismu, a bránila se vlivu reformace. To se projevovalo také ve školství, kdy João III. založená kolej svobodných umění při coimberské univerzitě přešla pod správu jezuitského řádu, který zakrátko nato (1559) založil i další univerzitu v Évoro.

Smrtí Joãa III. (1557) se znovu zkomplikovala otázka nástupnictví. Jeho dospělý syn, infant João, zemřel nešťastně již v roce 1554 a z jeho svazku s dcerou Karla V. se v téže roce narodil následník trůnu Sebastião. V době jeho nezletilosti řídila zemi nejprve jeho babička, královna-vdova Kateřina Habsburská (regentkou 1557–1562), potom bratr zemřelého krále, kardinal Henrique (regentem 1562–1568). Když byl Sebastião prohlášen plnoletým a ujal se svých povinností (1568–1578), patřilo k jeho snům dobytí Maroka. Příležitostí se stalo svržení sultána muláje Muhammada al-Mutawakkila jeho příbuzným mulájem Abd al-Málíkem v roce 1575. Svržený sultán požádal portugalského krále o pomoc a ten neváhal: hnalo ho jednak mládí a neschopnost racionálně posoudit síly a vyhlídky na vítězství, jednak potřeba postavit se na odpor tureckému sultánovi podporujícímu uzurpátora vlády v Maroku. Tyto okolnosti představovaly současně hrozbu tureckého nebezpečí vůči západní Evropě. I to vedlo portugalského krále k podcenění rizika. Jeho strýc Filip II. Španělský se proto zdráhal podpořit pochybný podnik. V létě roku 1578 bylo konečně portugalské vojsko doplněné oddíly německých, italských a španělských žoldnů (celkem přes 15 000 pěšáků a asi 1 500 jezdců) přpraveno vyplout. Po vylodění v Arzile bylo rozhodnuto pokračovat po souši směrem k Alcácer Quibiru (El-Ksar-el-Kebir nebo též Al-Qsar al-Kábir), ale horko, vyčerpání, nedostatek vojenských zkušeností mladého krále a v neposlední řadě početní převaha nepřátel (sice jen asi 8 000 pěších, avšak přes 40 000 jízdních) vedly k nejstrašlivější porážce portugalských sil v celé historii. Velká část bojovníků padla, v lepším případě skončili v zajetí svých náboženských odpůrců, kteří se zmocnili rozsáhlé kořisti a ještě požadovali vysoké výkupné. Portugalsko tak z neuvážného střetnutí vyšlo zdecimováno jak demograficky, tak hospodářsky. Zcela fatálním důsledkem pro následující vývoj státu však byla dynastická krize. Král Sebastião totiž v prohrané bitvě padl, a protože nebyl ženat a nezane-

chal potomstvo, bylo třeba řešit otázku nástupnictví. Dočasně byl problém překlenut osobou kardinála-infanta, někdejšího regenta a Sebastiãoova strýce Henriquea (1578–1580), ale jeho brzká smrt jen podtrhla palčivost problému. O portugalský trůn bez přímého nástupce byly vedeny právní spory a ozbrojený konflikt vnitřní i zahraniční. K potomstvu krále Manuela I. se totiž hlásila šestice претенdentů, jejichž nároky se však opíraly o různorodé argumenty, z nichž ale žádný nebyl podle platných zákonů přímochaře uplatnitelný. Ve snaze prosadit právo po meči usiloval o trůn syn infanta Luise, převor z Crata – António. Nároky však relativizoval jeho nemanželský původ. Pak tu ještě byly Manuelovy dcery a děti infanta Duarte, rovněž ženského pohlaví, z nichž většinu – včetně jejich potomků – podle středověkého portugalského práva vyřazoval z nástupnictví fakt, že byly provdány za cizince. Jediná provdaná za portugalského šlechtice, a to vévodu z Bragança, byla Duarteova dcera Catarina. V této složité situaci se – podle práva prvorozenství – hlásil o trůn také potomek nejstarší Manuelovy dcery, španělský král Filip II. Boj o nástupnictví vyústil v roce 1580 a v letech následujících v soupeření mezi Antóniem, podporovaným portugalskými silami uvnitř země a opírajícím se i o námořní síly Francie a Anglie, a Filipem II. Španělským, který měl na své straně vojenskou převahu i část vysoké portugalské šlechty. Střetnutí vedlo ke ztrátě nezávislosti Portugalska a k vytvoření tzv. iberské unie pod vládou španělských Habsburků (1580–1640).

Kulturní vývoj ve středověku a raném novověku (11.–16. století)

Pokusíme se o přehlednější shrnutí kulturního a uměleckého vývoje v období středověku a raného novověku, o němž již jednotlivé zmínky padly v souvislosti s dějinnými událostmi na půdě dnešního Portugalska.

Koncentrace bohatství, související do jisté míry s rekonquistou, umožnila králi, církvi, šlechtě i měštům budovat církevní, vojenské a také civilní stavby, jež od 11. až do počátku 13. století nesou charakteristiku románského slohu. Do Portugalska se tento styl dostal poměrně pozdě, byl přinesen z Francie